

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КІЛЬКІСНИХ МЕТОДІВ ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

В статті мова йде про кількісні соціологічні методи, які використовуються при дослідженні трансформаційних процесів. Розкриваються особливості використання цих методів. Наводяться приклади відомих порівняльних трансформаційних досліджень

Ключові слова: метод дослідження, моделювання, соціальна трансформація, опитування

В статье речь идет о количественных социологических методах, которые используются при исследовании трансформационных процессов. Раскрываются особенности использования этих методов. Также приводятся примеры известных сравнительных трансформационных исследований

Ключевые слова: метод исследования, моделирование, социальная трансформация, опрос

The article focuses on the quantitative sociological methods used in the study of the transformation processes. The peculiarities of the use of these techniques. Provides examples of known comparative transformational research

Keywords: method of research, modeling, social transformation, the poll

Актуальність. Будь-яка теоретична система повинна не тільки описувати та пояснювати соціальну реальність, а й продукувати нове знання, тобто вміщувати відповідний дослідницькій інструментарій. Теорія формулює принципи та закономірності, що пояснюють функціонування її предмету, а також вона виробляє методи дослідження цієї предметної області. Ще однією з найважливіших функцій соціологічної теорії є можливість її прогнозування.

Саме ця функція соціологічної теорії, мабуть, є найважливішою при вивченні соціальних змін. Серед всіх типів соціальних змін зупинимось на соціальних трансформаціях. Соціальні трансформації є зараз однією з найактуальніших тем в соціологічному дискурсі. Такі трансформації торкаються не тільки країн колишнього Радянського Союзу, а й багатьох країн світу.

Отже, **метою** даної статті є визначення евристичного потенціалу кількісних методів при дослідженні сучасних трансформаційних процесів. Разом з актуалізацією трансформаційної проблематики у світі з'явилася велика кількість соціологічних теорій, які намагаються досягнути трансформаційні соціальні зміни.

Серед вітчизняних вчених, які приділяли увагу вивченню трансформаційних процесів, можливо виділити Л.Д.Бевзенко, І.Е. Бекешкіну, Є.Бистрицького, В.М. Ворону, Є.І. Головаху, А.Н. Данілова, Б.В. Дубіна, Т.І.Заславську, С.Л. Катаєва, О.Д. Куценко, С.О. Макеєва, М.Д. Міщенко, Ю.І.Павленко, Н.В. Паніну, О. Пасхавера, В.М. Пічу, І.М. Попова, А.О. Ручку, Є.І.Суїменко, В.І.Тарасенко, В.Є. Хмелько, А.М. Яценко та деяких інших. Більшість з вищеназваних вчених приділяли увагу аналізу процесів трансформації на Україні.

В останнє десятиліття поняття “соціальні трансформації” досить детально розглядається західними вченими. У зв'язку з цим назовемо роботи Вільгельма Блейка (Wilhelm Bleek) , Клауса фон Байме (Klaus von Beume), Еберхарда Зандшнайдера (Eberhard Sandschneider), Норберта Вуннера (Norbert Wunner), Вольфганга Меркеля (Wolfgang Merkel), Баррінгтона Мура (Barrington Moore), Александра Отта (Alexandr Ott), Девіда Штарка (David Stark), Вольфганга Цапфа (Wolfgang Zapf) та багатьох інших.

Слід зазначити цінність моделей соціальних трансформацій, запропонованих у роботах Гуїллермо О'Доннела, Філіп Шміттєра, Олександра Данілова, Вольфганга Меркеля тощо.

Так, проаналізувавши літературу з даної проблематики, можна говорити про 2 різні шляхи аналізу соціальних трансформацій. Аналіз можна проводити з точки зору системної парадигми чи синергетичної парадигми. Теорія систем концентрується на можливостях підтримки рівноваги в системах, тоді як синергетика намагається аналізувати стани нерівноваги.

Системний аналіз має тривалу традицію та є більш популярним в соціологічних дослідженнях. В межах системного аналізу вже виникло декілька парадигм, в полі зору яких знаходяться соціальні трансформації. Ці парадигми відрізняються між собою за евристичним потенціалом. Модернізаційними теоріями підкреслюється тісний взаємозв'язок між економічним розвитком та демократизацією. На базі великої кількості емпіричних досліджень теоретики модернізаційної парадигми підтвердили тісну кореляцію між економічним розвитком та рівнем демократизації в країні. Це ілюструє шанси та можливості діяльності, які пропонують певні соціальні структури політичним акторам. Структураліська парадигма звертає свою увагу на владні відносини. Ці структури детермінують не тільки майбутній розвиток, а й утворюють певний фільтр, який структурує поле та межі діяльності. Саме в цих межах і можуть діяти політичні актори. На відміну від модернізаційних концепцій структуралісти спроможні пояснити ті регресивні процеси в розвинених суспільствах, що інколи призводять до заміни демократичної системи диктатурою.

Економічні структури та розподілення влади між соціальними спільнотами, історично-культурний досвід та інтернаціональний вплив як об'єктивні чинники з точки зору цієї наукової перспективи є менш значущими для способу діяльності акторів, ніж суб'єктивні відчуття. Саме на основі цих суб'єктивних відчуттів й формуються стратегії діяльності акторів. Актортеоретична парадигма при дослідженні трансформаційних процесів займається аналізом діяльності акторів на різних стадіях зміни системи, інтеракцією акторів, досліджуються їх цілі, почуття, коаліції, які утворюють актори і т.п. Автори цього підходу звертають увагу на результати політичної діяльності акторів та стверджують, що різні групи акторів сильно впливають одна на одну при виборі стратегії поведінки. Так була доведена певна відносність детермінізму модернізаційно-теоретичних прийомів, які недостатньо розглядали політичні відносини в суспільстві.

Культураліські теорії розглядають релігійно-культурні традиції та їх можливий вплив на розвиток демократії. В центрі розгляду виступає політична культура. До культураліської парадигми входять теорії соціального капіталу та цивільного суспільства. Такі теорії розглядають цивільну культуру, яка може бути скептично чи привітно настроєною до демократії, відношення держави та релігії,

також і морально-ціннісну систему певного суспільства, соціальні традиції та історичний досвід.

Чотири згадані парадигми конструюють свій власний понятійно-категоріальний апарат, за допомогою якого вони описують та аналізують соціальні трансформації. Також ці парадигми виявляють різні можливості прогнозування трансформацій. За думкою автора, найбільш потужна з точки зору прогнозування виявляється структураліська парадигма, теоретики якої створили модель фаз соціальних трансформацій. Ця модель допомагає не тільки проаналізувати проходження трансформацій в окремій соціальній системі, а й порівняти шляхи трансформування в багатьох країнах.

На думку прихильників синергетичного напрямку системна теорія не могла вирішити багатьох теоретичних проблем, які могли б бути здолані на основі самоорганізаційних принципів. До таких проблем синергетики перш за все відносять можливість пояснювати революції в суспільстві. Синергетика надає логічне пояснення радикальним змінам в суспільстві з точки зору активізації самоорганізаційних процесів. Саме для таких революційних моментів історії й використовується поняття біфуркації. Проходження нелінійної системи через біфуркаційну точку й подальша її самоорганізація й дає можливість трактувати революційні події.

Отже, розглянуті дві можливості аналізу дають нам абсолютно різну картину проходження трансформацій в суспільстві. Ці дві течії виробляють свій власний понятійний апарат, власну методологію аналізу трансформацій, надають різні можливості прогнозування тощо. Кожна ж цих течій має власний евристичний потенціал, за допомогою якого можна отримати достовірне знання про соціальні трансформації в певній соціальній системі.

Не дивлячись на велику кількість соціологічних теорій трансформаційних процесів, досить актуальним в науці є створення моделі трансформаційного процесу, на основі якої можна було б прогнозувати такі соціальні зміни. В соціології існує досить обмежена кількість таких спроб, бо моделювання будь-якого процесу є найскладнішим завданням соціальних наук.

Моделюванням називають метод дослідження об'єктів на їх моделях. При моделюванні будуються та вивчаються моделі реально існуючих предметів та явищ для виявлення їх властивостей, характеристик, зв'язків й т.п. Моделювання використовується тоді, коли безпосереднє вивчення об'єкту ускладнене чи неможливе. Моделювання розширює можливості дослідження об'єкту пізнання, даючи змогу детальніше розглядати явища чи процеси, поекспериментувати з об'єктом, змінюючи фактори впливу на нього чи досліджувати його у "чистому вигляді".

Моделлю називають аналог певного фрагменту природної чи соціальної реальності. Цей аналог слугує для розширення знання про оригінал, його властивостях та структурах, для перетворення чи управління ним [84, 374]. Результати дослідження моделі при певних умовах переносяться на оригінал.

Побудова моделі певного соціального процесу корисна ще тим, що дає в певних випадках змогу прогнозувати процес в майбутньому, докорінно дослідивши його на моделі. Цей метод виявляється важливим й для прогнозування трансформаційних процесів. Модель трансформації дозволить не тільки виробити окрему програму трансформаційних змін для кожної країни, а

також й допоможе запобігти “дефектів” трансформації, спрогнозувати її розвиток в майбутньому. Одним з видів логічного моделювання є ідеалізація, при якій створюються ідеалізовані об’єкти. При ідеалізації уявно конструюються поняття про об’єкти, які не існують в дійсності, але мають прообрази в реальному світі. Створивши за допомогою ідеалізації поняття про об’єкт, можливо в подальшому оперувати з ним в судженнях як з реально існуючою річчю й будувати абстрактні схеми реальних процесів, що слугують для більш глибокого їх розуміння.

Модель переходу від тоталітаризму до демократії обмежений двома факторами: з однієї сторони - початком розпаду старого тоталітарного режиму та з другої - встановленням нової демократичної системи. Між тоталітарною системою та консолідованою демократією саме й знаходяться три фази трансформаційної зміни системи. Так, відомі дослідники соціальних трансформацій Гуїллермо О`Доннел та Філіпп Шміттер виділяли в трансформації фази лібералізації, демократизації та консолідації.

Німецький вчений Вольфганг Менкель, проаналізувавши модель трансформації за О`Доннелом та Шміттером та дещо модифікувавши їх концепцію, отримав наступні фази:

- Розкол тоталітарного режиму.
- Інституалізація демократії.
- Консолідація демократії [1, 120].

Ці три фази дуже абстрактно та узагальнено виділені авторами свідомо. Вони вміщують історичний досвід переходу від тоталітарної системи до демократії багатьох країн світу. Й у цьому вигляді можуть бути використані для аналізу трансформацій тих країн, що тільки планують такий перехід.

На початку аналізу фаз трансформації, за думкою В. Меркеля, потрібно для кожної окремої країни розглянути ще два періоди - досвід демократії, що передував тоталітарному режиму та саме тоталітарну систему. Ці два періоди не відносяться до трансформаційних фаз, але вони можуть значно вплинути на шанси, проблеми та часове протікання демократичних процесів. Наприклад, якщо в певній країні тоталітарній системі передував демократичний режим, то нова демократична система може звернутися до старої демократичної еліти, до інституціонального досвіду чи до культурних норм тощо [1, 122].

Так, Вольфганг Меркель виділяє 5 шляхів розкладу старого режиму: 1. тривала еволюція; 2. зміна режиму, що керується старою елітою; 3. зміна системи, що примушується “низами”; 4. чітко розроблена зміна системи; 5. колапс режиму; 6. знищення та нове заснування країни [1, 129]. Кожен з цих шляхів, за думкою автора, має власну модель трансформації до демократичного режиму.

Багато соціологів, що досліджують трансформаційні процеси, використовують порівняльний метод. За допомогою історико-порівняльного методу виявляється загальне та особливе в явищах, досягається пізнання рівнів в розвитку об’єкту, зміни, що з ним відбуваються, тенденції розвитку. Історико-порівняльний метод дає змогу вивчати об’єкти з урахуванням часу, простору, умов їх становлення, розвитку та взаємодії з іншими об’єктами. Це дає змогу порівнювати їх властивості і характеристики на різних етапах розвитку, прогнозувати протікання одного процесу, порівнюючи його з іншим. Цим методом часто користуються, коли розглядають трансформації у різних країнах. Також

досить багато робіт соціологів, в яких застосовувався історико-порівняльний метод, присвячені аналізу першої та другої хвиль демократизації.

На емпіричному рівні дослідження соціальних трансформацій потрібно користуватися відомими в соціології методами збору та аналізу інформації. Найпопулярнішим методом соціології є метод опитування. Він використовується для отримання інформації про стан суспільної, групової думки, а також для інформації про відображення інформації в свідомості респондента. За допомогою опитування ми можемо досить швидко й ефективно дізнатися про відношення населення до різних мір демократизації (роздержавлення, приватизації, реструктуралізації уряду, до введення ліберальних норм й т.п.).

Метод опитування є найпопулярнішим при вивченні трансформаційних процесів. Найвідоміші порівняльні дослідження такі, як побудова індексу демократії К.Херпфером [2, 150], дослідження The Legatum Institute, Європейське Соціальне Дослідження (ESS), Євробарометр та інші проводяться методом опитування.

Коли методом опитування досліджується стан демократії в суспільстві, вкрай необхідно враховувати, яким чином дана країна прийшла до демократичного режиму. Не дивлячись на досить велику кількість визначень демократії та різні форми демократії, можна говорити про певні необхідні ознаки, які повинна мати соціальна система, щоб називатися демократичною. Німецький політолог В.Меркель часто говорить в своїх працях про шість необхідних факторів, на основі яких розрізняють тоталітарну та демократичну системи: спосіб доступу до влади, спосіб узаконення влади, монополізація влади, структура влади, вид влади та владні вимоги.

В демократичній системі доступ до влади є вільним, владна структура є плюралістичною, владні вимоги є обмеженими, вид влади є правовим та узаконення влади відбувається на основі суверенітету народу. Американський дослідник Роберт Даль говорить в цьому зв'язку про дві основні ознаки демократії: повинно бути відкрите змагання за політичну владу та достатні можливості всіх громадян політичної партиципації. Наступні три позиції повинні стояти відкритими для громадян: 1. Можливість формулювати власні преференції, вимоги; 2. Можливість висловити ці вимоги іншим громадянам та уряду через індивідуальні чи колективні дії; 3. Вимоги повинні бути розглянуті урядом незалежно від їх походження та змісту [1, 143-148].

Це є необхідні, але ще не достатні умови демократії. Тому вони повинні бути підкріплені інституціональними гарантіями: 1. Вільне функціонування асоціацій та коаліцій; 2. Право на вільне висловлення власної думки; 3. Право приймати участь у виборі уряду; 4. Право посідати місця в суспільних організаціях; 5. Право політичних еліт конкурувати за голоси та підтримку; 6. Існування альтернативних, плюралістичних джерел інформації; 7. Вільні та справедливі вибори; 8. Існування інституцій, які політику уряду роблять залежною від волі громадян.

Ще один критерій розрізнення тоталітарного режиму від демократичного, якого не торкається Роберт Даль, знаходить своє відображення в поділі влади на законодавчу, виконавчу та судову. Це ще не означає, що в кожній реально існуючій демократії неодмінно повинно бути присутнім це розділення. Іноді може трапитися, що межі між законодавчою та виконавчою владою досить розмиті

(Німеччина, Швейцарія й т.п.). Судова влада у всякому випадку займає в демократичному режимі незалежну позицію по відношенню до виконавчої та законодавчої влади.

Показники демократії, надані Робертом Далем, проаналізувала Ірина Бекешкіна. Вона зауважила, що звичні політологічні інституалізовані показники демократії виявляються недостатніми для вимірювання демократії в таких суспільствах, як Україна. Авторка вказує також на причини такої ситуації. Вони очевидні: “річ у відмінності шляхів, якими стверджувалися ці демократичні інститути у країнах з давніми демократичними традиціями і у новоутворених демократіях, що виникли у другій половині 20 століття” [3, 192]. В західних країнах демократія утвердилася поступово природним еволюційним шляхом. А в країнах Східної Європи та деяких інших країнах ця демократія була “привнесена”; процес приходу до демократії був “штучним”.

За думкою І. Бекешкіної, в суспільствах, де демократія встановлюється “декретом”, постає проблема наповнення нововведених демократичних інституцій реальним змістом. Для визначення цього інституціональні показники виявляються недостатніми. Авторка пропонує ввести ще соціологічні показники, які допоможуть вирішити цю проблему. “Отже, демо-кратія може вимірюватися двома видами показників: як заміри “кратії”, тобто, з точки зору інститутів та механізмів, що представляють владу, і з позицій “демосу”, тобто, оцінок рівня їх дієвості громадянами. Адже значення демократії - не у самих інститутах, а у тих функціях, яку вони виконують – бути важелем впливу “демосу” на “кратію”. Якщо перший, інституціональний ряд показників розробляють політичні науки, “демосний” підхід презентує соціологія, соціологічні виміри і аналітичне осмислення громадської думки.” [3, 192]

І. Бекешкіна виділяє чотири показники, за якими можна оцінити “демосний” підхід:

- Загальна оцінка населенням стану демократії.
- Оцінка населенням своєї спроможності впливати на владу.
- Оцінка ефективності демократичних механізмів відбору еліт та виборчих інститутів влади.
- Оцінка ситуації з дотриманням прав і свобод.

Таке доповнення інституціональних показників соціологічними показниками є, на думку автора, необхідним для аналізу тих країн, що прийшли до демократії не природним, а штучним шляхом. Отже, межа між тоталітарною та демократичною системами може бути проведена на основі вже названих В. Меркелем 6 критеріїв диференціації, окреслених Р. Далем восьми інституціональних гарантій та вказаних І. Бекешкіною чотирьох соціологічних критеріїв.

Особливе місце серед методів опитування при дослідженні трансформаційних процесів займає метод експертного опитування. В даному випадку в якості респондентів виступають експерти, тобто визнані спеціалісти в даній області. В нашому випадку такими спеціалістами можуть бути відомі політики, економісти, культурологи, соціологи й т.п., які визначають основні аспекти проблем трансформації й обґрунтовують висновки. Цей метод досить ефективний при соціальній діагностиці трансформаційних процесів: експертами оцінюється стан об'єкта його можливі зміни в майбутньому.

При дослідженні соціальних трансформацій можливе використання методу аналізу документів. При використанні цього методу ми маємо справу з вторинною інформацією – документами. Й однією з особливостей цього методу є те, що дослідник не має контакту з тією реальністю, яку він досліджує (між ним і реальністю стоїть документ). Цим методом ми можемо досліджувати як нову демократичну конституцію, як програми партій, так і газети, журнали – тобто все, з чого можливо черпати інформацію про настрої людей в трансформаційний період, про кризи, про розвиток прав та свобод людей й т.п. Отримані в результаті аналізу документів характеристики дають можливість робити аналітичні висновки не тільки про джерела інформації, але й про всю соціальну систему.

Ще два методи дослідження - спостереження та експеримент – використовуються в соціології значно рідше. Спостереження – це єдиний метод, при допомозі якого ми сприймаємо всю картину явищ, але ми не можемо виявити установки, мотиви людей.

Експеримент - це метод отримання інформації про зміни показників діяльності соціальних об'єктів в результаті дії на нього контрольованих факторів чи змінних. Призначення цього методу в виявленні інформації про причинно-наслідкові зв'язки між явищами, що досліджуються. При дослідженні соціальних трансформацій є доцільним використовувати метод соціального експерименту, тому що це основний метод, що використовується при розробці соціальних технологій, без яких неможливо уявити процес конструювання нової системи.

Аналіз емпіричної інформації з трансформаційної проблематики, зібраної вищевказаними методами, здійснюється наступними методами: кластерним, факторним аналізом, аналізом двовимірних таблиць, регресійним аналізом тощо.

Висновки. При дослідженні трансформаційних процесів можна користуватися всіма відомими в соціології методами збору та аналізу інформації, звертаючи увагу на специфіку використання цих методів і інформації, яку ми намагаємося отримати. Ніяких специфічних методів дослідження трансформації в соціології ще невідомо. Особливістю застосування методів збору інформації при дослідженні соціальних трансформацій є те, що тут найбільш придатними є моніторингові дослідження, які дають змогу простежити динаміку процесу, замірювати цей процес, порівнювати й, можливо, прогнозувати. Прикладами таких моніторингових досліджень є Щорічні загальнонаціональні опитування громадської думки Інституту соціології НАН України “Українське суспільство 1994-2001” та Щорічні загальнонаціональні опитування громадської думки, що здійснюються в Україні Міжнародною фундацією електоральних систем (IFES) з 1994 року та деякі інші.

Література:

1. Merkel, W. Systemtransformation: eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung // Schriftenreihe Uni-Taschenbücher; Bd. 2076. Opladen: Leske + Budrich, 1999. – 572 S.
2. Херпфер К. Новий індекс демократії. Демократизація громадськості в п'ятнадцяти державах Європи (1991-1998) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. - №3. – С. 123-150.
3. Бекешкіна І.Е. Демократизація в Україні: соціологічний діагноз// Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2001. – с.189-195.